

Modern Türklük

Araştırmaları Dergisi

Cilt 18, Sayı 3 (Eylül 2021), ss. 359-388

DOI: 10.1501/MTAD.18.2021.3.20

Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

MAKALE

Türklerde “Üst” Kavramı ve Eski Türkçede *(y)ü- Fiili

Ertuğrul Alemdar

İstanbul Üniversitesi (İstanbul)

ÖZET

Türklerde “üst” kavramı taşıdığı temel anlamının dışında olumlu mecaz anlamlarda da kullanılmıştır. “yükselme”, “üstte olma” kavramının toplumun düşünce ve duyuş sistemine bağlı olarak kazandığı olumlu anlamlar farklı dil kullanımlarına da yansımış ve sözcüğün hem kavram alanını hem de kullanım alanlarını genişletmiştir. Bu çalışmada, Eski Türklerde görülen cülus törenlerinde kağan olacak kişinin kaldırılmasına, yükseltilmesine “üstün üstünlüğü” açısından değinilmiştir. Türklerde “üst” kavramı Eski Türkçede karşımıza çıkan *kö- ve *yü- fiilleri çerçevesinde ele alınmıştır. *yü- fiilinin sözcük ağacı ve sözcük ailesi tespit edilmiş, fiil üzerinde detaylı bir inceleme yapmak amaçlanmıştır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Eski Türkçe, *üst* kavramı, *kö- fiili, *yü- fiili, sözcük yapımı, köken bilgisi, kavram alanı, anlam genişlemesi.

ABSTRACT

The “high, top” concept among Turks has been used in its positive abstract meanings alongside its actual meaning. The positive meaning bared by to be at the top, to rise can be examined both in various ceremonies, and the culture’s most important preserver and carrier; the language. In this study, rising of a person who will be Khagan, as a ceremony held among Old Turkish people, had been included from its “highest of highs” aspect. The “high, top” concept was investigated as a part of the *kö- and *yü- verbs which can be

found in Old Turkish. The word family of the verb *yü- had been identified, and further investigation on the verb had been aimed.

KEY WORDS

Old Turkish, "high, top" concept, *kö- verb, *yü- verb, morphology, etymology, semantic field, semantic extension.

1. Giriş

Bu çalışmada, Eski Türkçede "üst" kavramının taşıdığı anlamların ve üst kavramında görülen anlam değişmelerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. "Üst" kavramı Türk kültüründe diğer yer ve yön sözcüklerinden farklı bir yere konulmuş ve bu kavram alanındaki sözcükler olumlu çağrışımlarla kullanılmıştır. "Üst" kavramı Eski Türklerin inanç sistemleri ve geleneklerinde özel bir yere sahip olmuş ve bunun sonucunda da dilde kendine özgü bir kavram alanı ve sözcük ailesi oluşturmuştur.

Eski Türkler kağan olma törenleri yapmıştır. Yapılan bu törenlerde "üst" ve "yükselmek" kavramlarının yansımaları görülmektedir. Kağan olacak kişi bir keçe üzerine oturtularak boyların ileri gelenleri tarafından yukarıya kaldırılarak yükseltilmiştir (Koçak 2011: 13). Bu yükseltme işlemi elbette yalnızca fiziki bir havaya kaldırma işlemi değildir. Çalışmada bu törene "üst" kavramı açısından yer verilmiştir.

Yükselmek kavram alanıyla ilgili olan fiillerden biri *kö- fiildir. Somut olarak gerçek anlamda "yükselmek" manasında kullanılan fiilden daha sonra mecaz anlamda "yücelmek" anlamlarına gelen fiiller türetilmesi çalışmamız açısından dikkat çekicidir. Bu gelişime benzer bir gelişim *yü- fiilinde de görülmüştür.

Türkiye Türkçesinde kullanılan "yüksek, yükselmek" gibi sözcüklerin de kökü olan *yü- fiili ve bu fiilin Eski Türkçedeki gelişimi çalışmamın asıl konusunu teşkil etmektedir. Çalışmada *yü- fiilinin Eski Türkçedeki gelişim tablosunun ortaya konulması ve sözcük ailesinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. *yü- fiilinin mecazi anlamda "yücelmek" anlamına gelip gelmediği ve fiilin üst, üstünlük kavram alanlarındaki yeri irdelenmiştir.

2. Türk Kültürü Tarihinde Üst

2.1. Tahta Çıkma Törenleri Çerçevesinde Üst

Türk'ün ve Türkçenin evren algısında "üst"ün "üstün"lüğünün ortaya çıktığı önemli kültür öğelerinden biri de Eski Türklerdeki kağanlık törenleridir. Türkler kağan olarak benimsedikleri yönetici sülaleye mensup kişi için kağan olma törenleri

yapmışlardır. Koçak'a göre Köktürk kağanları için gerçekleştirilen kağanlık törenleri dinî törenler değildir. Ancak bu törenlerin "göge çıkma" töreni gibi kutsal bir anlamı da bulunmaktadır (2011: 12). Bu törenler şöyle gerçekleşmiştir: Yönetici sülaleye mensup, kağan olmasında ittifak edilen kişiye kağanlık teklif edilir. Bunun yanında kağan adayının kabiliyet ve kudreti, her çağ için ağır basan bir faktördür (Ögel 2003: 298). Kağan olacak kişinin bu göreve layık olmadığını söyleyip alçak gönüllülük göstererek bu teklifi üç defa reddetmesi bir gelenektir. Kağan olacak kişi bir keçe üzerine oturtulur. Bu Orta Asya geleneğine göre (Ögel 2003: 294) toplumun en rütbeli kişileri tarafından havaya kaldırılır ve güneş yönünde dokuz kez döndürülür. Döndürme işlemi bittikten sonra kağan olacak kişi at üzerinde dolaştırılır. Dolaştırılma işlemi yapılırken kağan olacak kişinin boğazı ipekle sıkılır. Bu işlem neredeyse bayılana kadar devam ettirilir. Baygın hâlde bulunan kağanın söyledikleri dikkatle dinlenir ve bu söyledikleri üzerine çeşitli yorumlar yapılır (Koçak 2011: 13). Ancak Ögel, bu son uygulamanın her kağan için mutlaka uygulandığı görüşüne katılmamaktadır (2003: 293-294).

Yıldırım, *Orhun Abideleri'*nden yola çıkarak kağan olma sürecini şu üç basamakta aşamalandırmıştır:

"a) Kağan kaldırma/yükseltme işlemi: Bu hareket, adayın, Tanrı ile ilişkiye geçmesi, iletişim kurmasıdır. Bunun için, Tanrı'ya, yağış adı verilen özel bir kurban sunulur. Ardından, iletişim kurulması eyleminin kolaylaştırılması için, kağan adayı, aşağıdan yukarı doğru kaldırılır/yükseltilir. İlk işlem burada biter.

b) Yügerü kötürme/yukarı çıkarma işlemi: Tanrı, adayı uygun bulursa, onu, bulunduğu yerde iken, tepesinden (başından, saçından) tutup yukarıya, yanına çıkarır. Bunu yapmasının sebebi açıktır: yarlık, kut, küç, ülüg ve il berati vermek içindir. Kağan adayı, Tanrı tarafından bu emanetler kendisine verildikten sonra kağan yapılmış olur. Ve bu görüşmeden sonra ikinci işlem de sona ermiş olur.

c) Kağan oturma/otururma işlemi: Kağanlık görevi verilen ve Tanrı tarafından kağan seçilen aday, yine Tanrı'nın buyruğu ile, yeryüzüne indirilir ve kişi oğlu üzerine kağan oturtulur. Bu işlem, kağanı, Tanrı'nın onu indirmesi ve kişi oğlu üzerine kağan oturtması ile son bulur. Herkes, artık, kağanın buyruğu altındadır ve kağan da, Tanrı'nın kendisine verdiği yetki ile onları, yönetme durumundadır." (1994: 529-530)

Köktürk Kağanlığında görülen bu kağan olma töreninde yer alan havaya kaldırma işlemi Türk algısındaki "üst"ün "üstün"lüğünün bir yansımasıdır. Söz konusu törenin somut yansımaları *Orhun Abideleri'*nde de anlatım bulmuştur:

Üze kök teŋri asra yağız yir kılınduŋda ikin ara kişi oğlu kılınmış. **Kişi oğlında üze eçüm apam Bumın Kağan İstemi Kağan olurmış.** Olurupan Türk bodunuŋ ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş. “Üstte mavi gök alta yağız yer yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış; insanoğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutuvermiş; düzenleyivermiş.” (KT/D, 1).

Bu satırlar abidelerde yer alan Türk milletinin evren algısı ile ilgili en çarpıcı ifadelerin yer aldığı bölümlerden biridir. Satırın ilk cümlesinde *üze kök teŋri asra yağız yir kılınduŋda ikin ara kişi oğlu kılınmış* ifadeleriyle Türklerin evrenin yaratılışıyla ilgili inanışlarına yer verilmiştir. Bu ifadeler Türk kozmogonisi için son derece dikkat çekicidir. **Kişi oğlında üze eçüm apam Bumın Kağan İstemi Kağan olurmuş** ifadeleriyle söz konusu kağan olma törenine atıf vardır. Kağanlık makamı taşıdığı sorumluluk da dikkate alınarak insanoğlunun üzerinde konumlandırılmıştır. Bu konumlandırma kağan olma töreninde beylerin kağan olacak kişiyi bir keçe üzerine oturtup havaya kaldırmasıyla simgelenir.

Kül Tigin Abidesi'nin doğu yüzünün on birinci satırında *Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kaŋım İltiriş Kağanıŋ ögüm İlbilge Katunuŋ teŋri töpüsünde yügerü kötürmiş erinç.* “Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiriş Kağan'ı, annem İlbilge Hatun'u *göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak.*” (Ergin 2011: 12-13) ifadelerinde de hem kağanın millet üzerindeki konumuna hem de bunun yansıması olan kağan olma törenine gönderme yapılmıştır. Aynı satırları Ercilasun “Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, babam İltiriş Kağanı, annem İlbilge Katunu **Tanrı**, tepelerinden tutup yukarı kaldırmış.” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarmaktadır (2016: 636).

2.2. Selamlama Ritüelleri Çerçevesinde Üst

Eski Türk kültüründe “üst”ün “üstün”lüğünün yaşadığı bir kültür ögesi de selamlama ritüelleridir. Milletler sosyal bağ kurdukları toplulukları etkilemişler ve onlardan etkilenmişler. Türk milleti de varlığını devam ettirmek için tarih boyunca çeşitli millet ve inanç sistemleriyle karşı karşıya gelmiş ve etkileşimde bulunmuştur. Bu etkileme ve etkilenmeye günlük hayatın ritüelleri de dâhil olmuştur.

Eski Türklerin selamlama ritüellerinde selamlanan kişi “üst” mevkide konumlandırılmış ve yüceltilmiştir. Bu durum elbette devletin üst makamlarında yer alan ya da başka sebeplerle hürmet gösterilen kişinin selamlanmasında ortaya çıkmıştır. Bu şekilde yapılan selamlama tabii olmanın da göstergesidir.

Konu ile ilgili Ögel, “‘Selam’ Türklerde ‘baş eğme ve diz çökme’ ile özetlenebilir.”

dedikten sonra *Orhun Abideleri'*ne göndermede bulunmuştur (2001: 551). *Orhun Abideleri'*nde "baş eğmek" *yükündür-* ile "diz çökmek" *sökür-* ile ifade edilmiştir. *Kül Tigin Abidesi'*nin doğu yüzününün ikinci satırında şu cümleler yer alır: *Tört bulunğ qop yağı ermiş. Sü sülepen tört bulunğdağı budunuğ qop almış, qop baz kılmış. Başlığığ yükündürmiş, tizligig sökürmiş.* "Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tabi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş." (Ergin 2011: 8-9; Ercilasun 2016: 508). *Yükündür-* fiili *Orhun Abideleri'*nde yedi yerde geçmiştir: KT D 2, KT D 15, KT D 18, BK D 3, BK D 13, BK D 16, BK K 10. Bunların tamamında *sökür-* ile birlikte kullanılmıştır (Ercilasun 2016: 734-735). Yedi yerin hespinde düşmanı yenerek, güç kullanarak kendisine tabi etmek anlamında kullanılmıştır. Yukarıda yer alan satırlar selamlama ile ilgisiz gibi görünse de tabi olanın karşısındakini üst mevkide konumlandırmasını göstermesi açısından önemlidir. Karşıdakini üst mevkide konumlandırmanın bir yolu da kişinin kendisini alt mevkide konumlandırması iledir. *Yükündür-* ve *sökür-* buna örnektir.

Yükün- fiilinden türeyen *yükünç*, İslamî çevrede taşıdığı "secde" anlamından önce "dizleri yere koyarak selamlama" anlamında da kullanılmıştır. bk. 3.4.1.2. *yükünç*. *Dede Korkut'*ta *yükünç* madde başı olarak kullanılmaz. Ancak yere diz çökerek selamlama *diz çök-* şeklinde yer alır. *Qazan Big Oğlı Uruz Bigün Tutsaq Olduğı* boyunda *Qazan Bey*, oğlu *Uruz'u* görünce elini eline vurup ağlar. Bu durum *Uruz'un* hoşuna gitmez. *Uruz'un* babası *Qazan Bey'i* selamlayıp soylaması *Dede Korkut'*ta şöyle tasvir edilir: (*Uruz*) *ilerü geldi, diz çökdi. Babasına çağırıp soylar. Görelüm hanum ne soylar.* (Ergin 2009: 154) *Uruz'un* kendinden *üstün* bey babasını dizlerini yere vurarak selamlaması *Orhun Abideleri'*nden itibaren yazılı olarak takip edebildiğimiz selamlama ritüelidir. Alçalarak karşıdakini yüceltmek bu örnekte de yaşamaktadır.

Kişinin selamlamada kendisini alçaltarak karşısındakini yükseltmesine bir örnek de *Dede Korkut'*ta *baş indür-* birleşik fiili ile yer almıştır (Ögel 2001: 551). *Salur Qazanuñ İvi Yağmalanduğı* boyunda *Oğuz beyleri* ava çıkarlar. Beylerin ava çıktıklarını casus, kâfire haber verir. Kâfirler *Salur Qazan'ın* evini yağmalar. Bununla yetinmezler. *Qazan'ın* on bin koyununu da yağmalamak isterler. Koyunların başında çoban vardır. Kâfirler çobana şöyle seslenir:

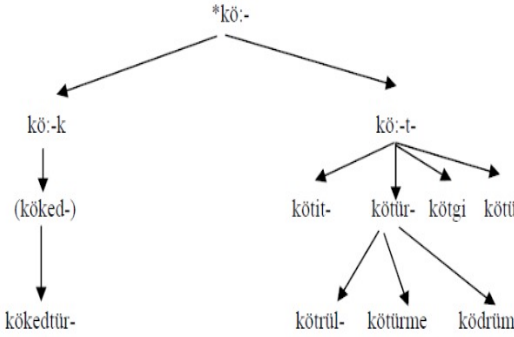
Karanqu aqsam olanda kayğıulu çoban / Qar-ile yağmur yağanda çakmaqlı çoban / Südi peyniri bol kaymaqlı çoban! Qazan Bigün dñnlüğü altun ban ivlerini biz yıkmışuz, tavla tavla şahbaz atlarını biz binmişüz, qatar qatar kızıl devesini biz yetmişüz, qarıçuk anasını biz getürmişüz, ağır hazine bol aqçasını biz yağmalamışuz, qaza beñzer kıızı gelini biz yesir itmışüz, kırq yigid-ilen Qazanuñ oğlını biz getürmişüz, kırq ince billü kıız-ile Qazanuñ halalını biz getürmişüz. Bere çoban! İrağnuñdan yaqnuñdan berü gelgil. Baş indürüp bağır başğıl. Biz kâfire selam virgil, öldürmeyelim. (Ergin 2009: 98).

Burada “baş indirip bağır basma”nın bir “selamlama” olduğu açıkça ifade edilmiştir. Aynı örnekte bu şekilde selam vererek “teslim ol, tabi ol” çağrısı yapılması yukarıda, *Orhun Abideleri* ile ilgili olarak anlatılanları destekler niteliktedir.

3. *kō- Çerçevesinde Üst ve Üstünlük

*(y)ü- fiilinin gelişimini anlamak için *kō- fiili, onun gelişimi ve kendisinden türetilen diğer sözcükleri dikkatle incelemek gerekir. *kō- fiilinin asli kavram alanı somut olarak “yükselmek, üstte olmak”tır. Söz konusu fiil hem kavram alanı hem de sözcük ailesi olarak gelişmeye ve değişmeye devam etmiştir.

*kō- fiilinin somut olarak “yükselmek, üstte olmak” anlamlarından genişleyerek soyut olarak “yükselmek, yücelmek” anlamlarını kazanması süreci *(y)ü- fiilinde de gözlendiğinden *kō- fiilinin gelişimine değinme ihtiyacı duyulmuştur. *kō- fiili ve ondan türetilen diğer sözcükler Ağca tarafından incelenmiş ve listelenmiştir (2015: 209). Ağca’nın ulaştığı *kō- fiilinin sözcük ağacı şu şekildedir:

Tablo 1. *kō- Fiilinin Gelişim Tablosu ve Sözcük Ailesi

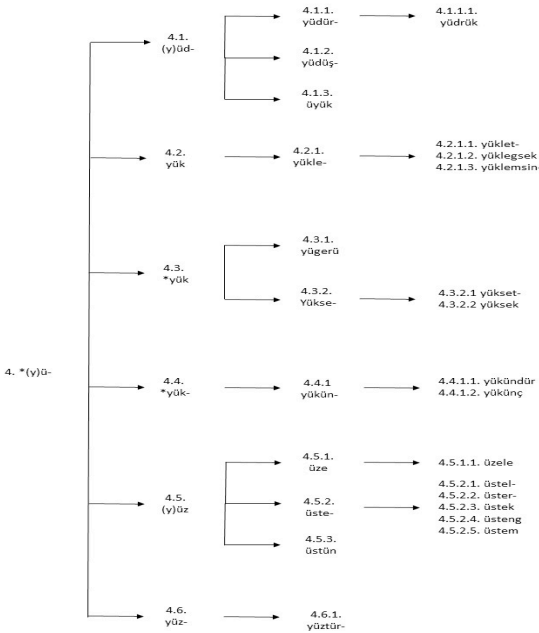
Bu listede yer alan *kökedtir-* fiili “yükselmek” anlamındadır. Ancak bu “yükselmek” somut olarak bir kişinin ya da nesnenin konumunun yükselmesi değildir. Söz konusu yükseliş metaforik bir yükseliştir. Ağca’nın söz konusu yazıda kullandığı örneklerden biri şu şekildedir: *azu yavuzıg edgü tip kökedtirüp, edgüg yavuz tip kodikarturup...* “Yahut kötüyü iyi diye *yüceltip*, iyiyi kötü diye alçaltıp...” (AY 135, 10-12), (Ağca 2015: 206)

Metaforik olarak “yücelmek” manasında kullanılan diğer bir sözcük *kötür-* fiilidir. Ağca söz konusu fiil ile ilgili şu örneğe yer vermiştir: *Türk bodunug atı küsi yok bolmazun tiyin kaçun kağanug, ögüm katunug kötürmiş tenri il birigme tenri...* “Türk

milletinin adı sanı yok olmasın diye babam kağanı (ve) annem hatunu *yüceltmiş* olan Tanrı, devlet veren Tanrı...” (KT/D, 25; BK/D, 21), (Ağca 2015: 207).

Görüldüğü gibi *kö- fiili ve onun türevleri olan *kökedür-* ve *kötür-* fiilleri somut anlamı olan “yükselmek”ten soyut anlam kazanarak “yücelmek” anlamında bir metafora dönüşmüştür. Bu metaforun (deyim aktarmasının) türü de somutlaştırma’dır. Bu durum, dilin kültürün taşıyıcısı ve koruyucusu olduğunun örneğidir. Fizikî ve somut olarak üstte olmak, daha olumlu ya da daha iyi bir anlam ifade etmez. Ancak soyut olarak bakıldığında “üst”te olanın “üstün” olması şüphesiz kültürle açıklanabilir. Türkler ve Türkçe için “üst”te olanın “üstün” olması durumu genel açıdan dilde ve özeld e *kö- fiili ve ondan türemiş bazı sözcüklerde yaşamıştır ve yaşamaktadır.

4. Eski Türkçede *(y)ü- Fiili Çerçevesinde Üst ve Üstünlük

Tablo 2. *(y)ü- Fiilinin Gelişim Tablosu ve Sözcük Ailesi

Aşağıda bu gelişim tablosunda yer alan sözcüklerin köken bilgisi ve sözcük yapıları hakkında izahlar yapılmaya çalışılacak ve üst kavramı ile olan ilişkilerinden bahsedilecektir. Yukarıda yer alan tabloda *yü- ile birlikte otuz iki sözcük listelenmiştir. *Yü- ile birlikte varsayım olarak kabul ettiğimiz diğer sözcükler hariç tutulduğunda metinlerle tanıklanmış bu kökten türemiş yirmi dokuz sözcük tespit edilmiştir. Eski Türkçe döneminde aynı kökten türemiş bu sayıda türevin tespit edilebilmesi şüphesiz dilin eskiliği ile ilgilidir. Aksan, sözcük ailesi incelemelerini Türkçenin eskiliğinin tarihlendirilmesinde yöntem olarak kullanmıştır (1971: 255).

4.1. yüd- < *yü-d-

*yü-: fiil kökü

-d-: fiilden fiil yapım eki (kuvvetlendirme fonksiyonu)

*(y)ü- fiilinden türeyerek kullanılan sözcüklerden biri *yüü-* fiildir. Metinlerde müstakil olarak tespit edemediğimiz *(y)ü- köküne en yakın hâliyle kullanılan sözcüklerden biridir. *kod-*, *tod-*, örneklerinde de görülen *-d-*, artık canlı olmayan kuvvetlendirme fonksiyonunda bir fiilden fiil yapım ekidir (Gabain 2007: 59). Clauson, sözcüğün anlamını “*to carry (something Acc.)* bir şeyi taşımak” olarak vermiştir (1972: 885). Sözcük *DLT* dizininde “(yük) taşımak” olarak anlamlandırılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 991). Kâşgarlı Mahmut sözcüğe örnek olarak *ol yük yüüdi* “O yük taşıdı.” cümlesini vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 527).

Aynı sözcük *KB* dizininde “yüklemek, yüklenmek” olarak anlamlandırılmıştır (Arat 1979: 559). Sözcük metinde mecaz anlamıyla da yer almıştır. Örneğin *KB*'nin 5163. beytinde sözcük şöyle yer almaktadır: *özünğ yüüdi munça boğun yükleri / oğuğ tur usal bolma sağnu yarı* (Arat, 2008: 870) “Sen bu kadar halkın yükünü yüklenmişsin; uyanık ol, gafil olma ve düşünerek hareket et.” (Arat 2008: 871) Burada *budun yükü yüü-* “milletin sorumluluğunu almak, milletin sorumluluğunu taşımak” anlamındadır. Demek ki *yük yüü-* deyiminin anlamlarından biri de “sorumluluk almak, sorumluluk taşımak”tır.

KB'nin 3245. beyti şöyledir: *kişi edğüsi bu öz asğın koğup / kişi asğı kolsa kör emgek yüüdüp* (Arat 2008: 584) “İnsanların iyisi kendi yararını bırakıp zahmet yüklenerek başkalarının faydasını isteyendir.” Söz konusu beyitte geçen *emgek yüü-* Arat'ın aktarımında “zahmet yüklenmek” olarak yer almıştır. Burada aktarımda “yüklenmek” fiilinin tercih edilmesi *yüü-* fiiliyle aynı kökten türemiş başka bir fiilin kullanılmak istenmesi olabilir. Ancak Türkiye Türkçesinde deyim daha çok “zahmet

çekmek, zahmete girmek, zahmete katlanmak” şeklinde ifade edilmektedir. Burada *emgek yüç-* olarak yer alan deyim “zahmet çekmek, sıkıntıya katlanmak” anlamındadır. Aydın’a göre Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde olumsuz duygu ve durumlar yüküdür. *yüd-* fiili bu bağlamda “birinin olumsuz duygu veya durumu yüklenmesi” anlamlarında kullanılmaktadır (2018: 167-168).

4.1.1. *yüdür-* < **yü-d-ü-r*

**yü-*: fiil kökü

-*d-*: fiilden fiil yapım eki (kuvvetlendirme fonksiyonu)

-*ü-*: yardımcı ses

-*r-*: fiilden fiil yapım eki (ettirgenlik fonksiyonu)

yüdür- fiili, *yüd-* fiilinden türemiştir. Clauson, fiilin yapısını “*causative form of yüd-* *yüd-* fiilinin ettirgeni” şeklinde izah edilmiştir (1972: 893). *DLT*’nin dizininde sözcük “yüklemek” olarak anlamlandırılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 991). Kâşgarlı Mahmut sözcüğe örnek olarak *ol teveke yük yüdüirdi* “O deve vb.ne yük yükledi.” cümlesini örnek olarak vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 378). *DLT*’de aynı maddenin altında şu şiir örnek olarak verilmiştir: *agruk agr işıñni ağnaguka yüdüirme / açrup özüñ öşerip ağnagunı toğurma* “Kendi yükünü başkasına *yükleme*; başkasını doyurmak için, açlıktan gözlerin kararınca dek kendini aç bırakma.”

Yüdür- fiili *KB* dizininde “yüklemek” olarak anlamlandırılmıştır ve *KB*’de 11 yerde geçtiği ifade edilmiştir (Arat 1979: 560). Ancak sözcüğün geçtiği 11 yer incelendiğinde sözcük *KB*’de hiçbir yerde “Deveye yük yükledi.” örneğinde olduğu gibi gerçek anlamda kullanılmamıştır. Örneğin, *KB*’nin 1720. beyti şöyledir: *emānet yüdüirdi boyunka uluğ / emānet yüğer erke canım yuluğ* “Boynuna büyük bir emanet yükledi; emanet *yüklenen* insana canım feda olsun.” Bu beytin birinci dizesinde yer alan *boyunka emānet yüdüir-* açıkça “bir emanetin sorumluluğunu almak”tır. Bir başka beyitte (1437) *uluğ yük boyunka yüdüirdi ilig / usal bolma sağlan ay kılkı silig* “Hükümdarların omuzlarına ağır yük *yüklenmiştir*; ey iyi huylu insan, ihmalkâr olma, tedbirli davran.” şeklinde yer almaktadır (ARAT, 2008: 318-319). Bu beyitte de *boyunka yük yüdüir-* şeklinde yer alan ifade “sorumluluk almak” manasındadır. *KB*’de 2910. beyit şöyledir: *kişi emgek ığsa tiriglik ığıp / anı sevgü yüğgü yüdüirse yüki* “Kişi ömür boyunca emek verdiğini sevmeli, yüklenince de onun külfetine katlanmalı.” (Arat 2008: 536-537). Bu beyitte de *yük yüdüir-* “külfete, zahmete katlanmak” manasında kullanılmıştır. Görüldüğü gibi *KB*’de sözcük *yük / emānet yüdüir-* şeklinde kalıplaşarak “sorumluluk almak” ve “zahmete katlanmak” gibi mecaz anlamlar

kazanmış ve deyimleşmiştir.

4.1.1.1. yüdrük < *yü-d-ü-r-ü-k

*yü-: fiil kökü

-d-: fiilden fiil yapım eki (kuvvetlendirme fonksiyonu)

-ü-: yardımcı ses

-r-: fiilden fiil yapım eki (ettirgenlik fonksiyonu)

-ü-: yardımcı ses

-k+: fiilden isim yapım eki

-ü- > Ø

Sözcük *yüdür-* fiiline *-k+* fiilden isim yapım eki getirilerek türetilmiştir. Türetme sırasında *-ü-* vurgusuz orta hece ünlüsü düşmüştür. Sözcüğün anlamı *DLT* dizininde “üzerine eşya ve elbise konulan sedir” olarak verilmiştir. Kâşgarlı Mahmut sözcük için herhangi örnek vermemiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 991). Clauson bu sözcüğü de *hapax legomenon* olarak nitelendirmiştir, anlamını “*a stand on which goods and clothing are piled eşyaların ve kıyafetlerin üzerine konulduğu stant, sedir*” olarak vermiştir (1972: 892).

4.1.2. yüdüş- < *yü-d-ü-ş

*yü-: fiil kökü

-d-: fiilden fiil yapım eki (kuvvetlendirme fonksiyonu)

-ü-: yardımcı ses

-ş-: fiilden fiil yapım eki (işteşlik fonksiyonu)

Yüdüş- fiili *DLT* dizininde “taşımada yardım etmek ya da yarışmak” olarak anlamlandırılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 991). Kâşgarlı Mahmut *ol ikki tarğ yüdüşdi* “O ikisi buğday vb. şeyleri taşımada birbirine yardım etti.” cümlesini örnek olarak vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 379). Clauson, sözcüğü “*co-operative form of yüd-, yüd-* fiilinin işteş çatısı” olarak açıklamıştır. Ayrıca o, sözcüğü *hapax legomenon* olarak nitelendirmiştir. Bu da sözcüğe *-şimdiye kadar-* metinlerde yalnızca bir kez rastlanıldığı anlamına gelmektedir. Örnek olarak da *DLT*’de geçen tek cümle verilmiştir (1972: 939).

4.1.3. üyük < *ü-d-ü-k

*ü-: fiil kökü

-d-: fiilden fiil yapım eki (kuvvetlendirme)

-ü-: yardımcı ses

-k+: fiilden isim yapım eki

-d->-y-

Üyük, DLT dizininde “Oğuzcada tepe gibi yerden yükselen şeyler” şeklinde anlamlandırılmıştır ve bir yerde tespit edilmiştir. Sözcük divanda madde başı olarak yer almış, örnek verilmemiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 937).

Hacıeminoğlu, *ü- fiiline tek ünlüden ibaret kök fiiller listesinde yer vermiştir. Burada üyük sözcüğünün de *ü- fiilinden türemiş olabileceğini ileri sürmüştür ve sözcüğün yapısını ü-d-ü-k > ü-y-ü-k şeklinde incelemiştir (1991: 26). “Yükselmek” anlamındaki *ü- fiili ile “tepelik yer” anlamındaki üyük sözcüğü arasındaki anlam ilişkisi açıktır.

4.2 yük < *yü-k

*yü-: fiil kökü

-k+: fiilden isim yapım eki

Clauson, sözcüğü yüd- fiiliyle ilişkilendirerek “*deverbal noun from *yü-, *yü- fiilinden türemiş ad*” olarak tarif etmiştir (1972: 910).

-(O)k fiilden isim yapım ekinin mana bakımından farkını -(X)g fiilden isim yapım ekinden ayırmak zordur. Bu ekle yapılan isimler bazen edilgenlik, bazen yapılan işin sonucunu bildirir. Görevi daha çok sıfat yapmaktır. (Gabain 2007: 54). Erdal’a göre bu iki ek hem fiillerden isimler hem de sıfatlar türetir (1991: 172; 1991: 224). yük örneğinde sıfat anlamı görülmez, *yü- fiilinden nesne adı türetmiştir. Yük sözcüğü daha sonra soyut anlamlar da kazanmıştır.

Yük sözcüğü bu kökten türemiş kullanım sıklığı en yüksek olan sözcüklerden bir tanesidir. Sözcük DLT dizininde “yük” olarak anlamlandırılmıştır ve dizine göre DLT’de yirmi altı yerde saptanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 992). Kâşgarlı Mahmut, yük maddesine örnek olarak *bir yük buğday* “bir yük buğday” örneğini vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 350). DLT’de *ermegü* “tembel” maddesinde yük sözcüğünün geçtiği şu atasözü örnek olarak verilmiştir: *Ermegüke bulut yük bolur.* “Tembele bulutun gölgesi bile yük olur.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 71). Arkaş-

maddesinde şu cümle örnek olarak verilmiştir: *Ol anıñ birle yük arkaşdı. "O, sırtını vererek yük taşımakta ona yardımcı oldu."* (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 110). *Aşrul-*maddesinde **yük** *artın aşrıldı "Yük, engel vb. şeylerden aşırıldı."* örneği verilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 114).

KB dizininde yük madde başında "yük" anlamı verilmiştir ve dizine göre sözcük KB'de elli beş yerde saptanmıştır (Arat 1979: 561). KB'nin 1286. beyti şöyledir: *sanğa kaldı malım mañga boldı yük / erej birle yip yat sevinç birle bük* "Malım sana kaldı, bana ancak yük oldu; huzur içinde yemeye devam et, güle güle kullan." (Arat 2008: 296-297) Burada sözcük gerçek anlamda somut olarak "yük" anlamında kullanılmamıştır. Burada söz konusu olan insanın varlığının zenginliğinin kendisine yük olmasıdır. Şüphesiz *yük* sözcüğü önce somut anlamıyla ortaya çıkmıştır. Çünkü "somut kavramların soyutlara göre önceliği vardır" (Aksan 1971: 256). Bu anlam gelişmesi olarak bir metafora (deyim aktarmasına), onun türü olarak da somutlaştırmaya örnektir. Somutlaştırma "temel olan soyut kavramların, çeşitli durum, davranış ve duyguların somut göstergelerle dile getirilmesi, böylelikle daha canlı, elle tutulur, güçlü bir biçimde anlatılması eğilimidir." (Aksan 1998: 66).

Yük ol- Türkiye Türkçesinde de kullanılmaya devam eden bir deyimdir. Deyimin anlamını Aksoy (1984: 953), "1. Sıkıntılı bir işini başkasına yaptırmak 2. Paylaşmaları gereken bir harcamayı arkadaşının ödemesine bırakmak" şeklinde; Ayverdi (2010: 1368b), "1. Ağırılık vermek, ağırlığını, güçlüğünü üstüne yüklemek. 2. Kendisi için masraf ettirmek, para harcatmak, masrafını başkasına çektirmek." şeklinde açıklamıştır. KB'nin 1437. beyti şöyledir: *ulug yük boyunça yüdürdi ilig / usal bolma saklan ay kılkı silig* "Hükümdarların omuzlarına ağır yük yüklenmiştir; ey iyi huylu insan, ihmalkâr olma, tedbirli davran." (Arat 2008: 318 - 319) Bu beyitte yer alan *boyunça yük yüdür-* ifadesi "sorumluluk yüklemek" manasındadır. *Yük* sözcüğü burada "sorumluluk, görev" anlamındadır. Benzer bir anlam gelişmesi bu örnekte de dikkati çekmektedir.

4.2.1. yükle- < *yü-k + le-

*yü-: fiil kökü

-k+: fiilden isim yapım eki

+le-: isimden fiil yapım eki

Clauson, *yükle-* sözcüğünün yapısını *denominal verb from 1 yük* "1 yük adından türemiş fiil" olarak açıklamıştır (1972: 912). *EUTS*'de *yüklämäk* sözcüğü "yüklemek" olarak (Caferoğlu 1968: 306); *DLT* dizininde de "yüklemek" olarak

anlamlandırılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 992). Kâşgarlı Mahmut, sözcüğe örnek olarak *ol teweke yük yükledi* “O deveye yük yükledi.” cümlesini örnek olarak vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 476).

4.2.1.1. yüklet- < *yü-k + le-t-

*yü-: fiil kökü

-k+: fiilden isim yapım eki

+le-: isimden fiil yapım eki

-t-: fiilden fiil yapım eki (ettirgenlik)

Clauson, sözcüğün yapısını “*causative form of yükle-, yükle-* fiilinin ettirgen şekli” şeklinde açıklamıştır (1972: 912).

DLT dizininde sözcük “yükletmek” olarak anlamlandırılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 992). Kâşgarlı Mahmut, *yüklet-* maddesine *ol yük yükletti* “O ona yük yükletti.” cümlesini örnek olarak vermiştir.

4.2.1.2. yüklegsek < *yü-k + le-g + se-k

*yü-: fiil kökü

-k+: fiilden isim yapım eki

+le-: isimden fiil yapım eki

-g+: fiilden isim yapım eki

+se-: isimden fiil yapım eki (istek fonksiyonu)

-k+: fiilden isim yapım eki

Sözcük, *DLT* dizininde “yüklemede istekli olan” olarak anlamlandırılmıştır; yine dizine göre eserde bir kere kullanılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 992). Sözcüğün yapısı incelendiğinde *-gsek+* yapısı ile ilgili farklı değerlendirmeler yapmak mümkündür. Türkçenin tarihî metinlerinde *yükleg*, *yüklegse-* gibi sözcükler henüz tespit edilemediğinden yukarıdaki sözcük yapımı değerlendirmesine ulaşmak için farklı örneklerle karşılaştırma yapmak gerekmektedir. Örneğin, *-gsa-* şeklinde bir fiilden fiil yapım ekinden söz edilebilir; “bir şeyi yapmak istemek” anlamlarında fiiller türetir (Gabain 1988: 59). Bu ek *KB'*de bir sözcükte, *tapu-gsa-k* örneğinde karşımıza çıkmaktadır (Taş 2009: 175). Bu durumda sözcüğün sonundaki *-k+* ekini gövde fiil olduğundan müstakil bir fiilden isim yapım eki olarak değerlendirmek gerekir. Başka bir bakış açısıyla incelendiğinde *+sek+* isimden isim yapım eki ileri

sürülebilir. Gabain bu eki isimden sıfat yapan ekler kategorisinde değerlendirmiştir (1988: VIII). Bu durumda da *yükle-* gövdesi *-g+* eki ile isim yapıldıktan sonra *+sek+* isimden isim yapım eki almıştır şeklinde değerlendirme yapılabilir. Sonuçta “*-gsek+* yapısı; *-g* fiilden isim yapım eki, *+se-* isimden fiil yapım eki (istek), *-k+* fiilden isim yapım ekinen oluşmuş birleşik bir ektir.” şeklinde değerlendirilmelidir. *-gsa-* ve *+sak+* şeklindeki ekler de benzer şekilde eklerin birleşmesinden oluşmuştur.

4.2.1.3. *yüklemsin-* < **yü-k + le-msin-*

**yü-*: fiil kökü

-k+: fiilden isim yapım eki

+le-: isimden fiil yapım eki

-msin-: fiilden fiil yapım eki (benzerlik fonksiyonunda)

Clauson, sözcüğü *hapax legomenon* olarak nitelendirmiştir, sözcüğe *-şimdiye kadar-* metinlerde yalnızca bir kez rastlanıldığı anlamına gelmektedir. Ona göre sözcük *reflexive* yani dönüşlü fiildir ve *yükle-* fiilinden türemiştir (1972: 912).

-msin- fiilden fiil yapım eki benzerlik fiili yapar, *barımsın-*, *bilimsin-*, *külümsin-* örneklerinde de vardır (Bilgen 1989: 116). Ekin birleşik ek olduğu ileri sürülebilir, ekin yapısı *-m+sı-n-* görünümündedir. Burada *-m+* fiilden isim yapım eki, *+sI-* benzerlik fonksiyonunda isimden fiil yapım eki, *-n-* dönüşlülük fonksiyonunda fiilden fiil yapım eki olmalıdır. Erdal’a göre bu ek eş zamanlı olarak bölünemez (Erdal 1991: 531). Ekin eş zamanlı bölünebilmesi için *-msin-* birleşik ekini alan sözcüğün *-msin-* ekinin yapısı içindeki ekleri müstakil olarak da almış olması gerekir. Söz gelimi *yüklemsin-* fiilinin *yüklem* ad gövdesi, *yüklemsi-* fiil gövdesi Türkçenin aynı dönemi içinde ayrı ayrı, metinlerde tespit edilmiş olması gerekmektedir. Ancak böyle bir durumda *-msin-* yapısı birleşik ek olmaktan çıkar ve yapıda yer aldığı varsayılan ekler müstakil ek olarak değerlendirilebilir. Tarihi Uygur Türkçesi döneminde *orlamsın-* fiili ve *orlam* adı aynı dönemde tespit edilmiştir ancak Erdal’a göre bu iki sözcük arasında semantik bir bağ yoktur (1991: 531). Ekin yapısında yer aldığı varsayılan *-sI* eki, *+sIG* “gibi, benzer” ekiyle de birleşik ek oluşturmuştur (Gabain 2007:48; 50; 59).

DLT dizininde sözcük “yük taşır görünmek” olarak anlamlandırılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 992). Sözcük, *DLT*’de *ol yük yüklemsindi* “O, yük taşıdı; gerçekte ise taşır göründü.” cümlesinde geçmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 479).

4.3. *yük < *yü-k

Türkçenin tarihî dönem metinlerinde “yukarı, üst” anlamlarında *yük sözcüğü henüz müstakil olarak tespit edilememiştir. Ancak böyle bir sözcüğün varlığı kendisinden türediği kabul edilen *yükse-* fiiline ve kendisinin çekimli hâli olduğu kabul edilen *yügerü* sözcüğüne dayanılarak öne sürülebilir.

4.3.1. yügerü < *yük+gerü

*yü-

-k+: fiilden isim yapım eki

+gerü: yön durumu eki

-k->Ø

Sözcüğün yapısı incelendiğinde, +gerü yön durumu eki isim kök ya da gövdelerine gelebileceğinden, bir isim kökü ya da gövdesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu durumda *yü- fiilinden türediği kabul edilen *yük “yukarı, üst” sözcüğü varsayılmadan sözcük incelenememektedir.

Sözcük, *Orhun Abideleri* dizininde “yukarı, yukarıya” olarak anlamlandırılmıştır (Ergin, 2011: 124). Abidelerde sözcük bir yerde şöyle kullanılmıştır: *Türk budun yok bolmazun tiyin budun bolçun tiyin kaŋım İltiriş Kağanıg ögüm İlbilge Katunug teŋri töpüsünde tutup yügerü kötümüş erinç.* “Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiriş Kağan’ı annem İlbilge Hatun’u göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak.” (Ergin 2011: 12-13)

Clauson’un sözcüğün *yükgerü biçimine dayandığından hiç şüphesi yoktur. Sözcüğün yapısını ise “directive form of 2 *yük, 2 *yük sözcüğün yön gösterme eki almış biçimi” olarak açıklamaktadır (1972: 915).

4.3.2. yükse- < *yü-k+se-

*yü-: fiil kökü

-k+: fiilden isim yapım eki

+se-: isimden fiil yapım eki

-sA isimden fiil yapım eki “arzulama, istek duyma” bildirir (Gabain 2007: 50). Ancak yükse- fiilinde böyle bir anlam görülmez. Fiilin anlamı “yükselmek istemek” değil “yükselmek”tir.

yükse- fiili DLT dizininde “(nesne) yükselmek ve uzamak” olarak

anlamlandırılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 992). Kâşgarlı Mahmut örnek olarak **yüksedi** *nenġ* “Nesne *yükseldi* ve *uzadı*.” cümlesini vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 475). KB dizininde de sözcük “yükselmek ve uzamak” olarak anlamlandırılmıştır (Arat, 1979: 561). KB'nin 1809. beyti şöyledir: *begi yarlığı bolsa edġü söze / kulu kōngli yükses yazar kaş köze* “Bey onun hakkında iyi sözler sarf ederse kulun gönli açılır, yüzü güler.” (Arat 2008: 376-377) Dizine göre sözcük KB'de yalnızca bir kez geçmiştir. Burada da sözcük dizinde belirtildiği gibi somut olarak yükselmek, uzamak anlamlarında kullanılmamıştır. Bu beyitte gönlün yükselmesinden yani kişinin memnuniyetinden bahsedilmektedir. Söz konusu sözcük grubu Arat tarafından “...gönlü açılır...” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Bu anlam gelişimi de somutlaştırma örneğidir. Clauson sözcüğü “*to be high*; yüksek olmak, yükselmek” olarak anlamlandırmıştır. Clauson'a göre bu sözcük *denominal verb*dür ve *yük* adından türemiştir (1972: 916).

4.3.2.1. yükset- < *yü-k + se-t

*yü-: fiil kökü

-k+: fiilden isim yapım eki

+se-: isimden fiil yapım eki

-t-: fiilden fiil yapım eki (ettirgenlik fonksiyonu)

yükset- fiili DLT dizininde “yükseltmek” olarak anlamlandırılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 993). Kâşgarlı Mahmut söz konusu fiil için *ol tām yüksetti* cümlesini örnek olarak vermiştir, “O, duvarı *yükseltip inşa etti*.” olarak Türkiye Türkçesine aktarılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 343). Clauson, sözcüğü “*causative form of yükse-*, *yükse-* fiilinin ettirgeni” olarak açıklamıştır (1972: 916).

4.3.2.2. yüksek < *yü-k + se-k

*yü-: fiil kökü

-k+: fiilden isim yapım eki

+se-: isimden fiil yapım eki

-k+: fiilden isim yapım eki

Yüksek sözcüğü DLT dizininde “yükselmiş, uzun ve yüksek” olarak anlamlandırılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 993). Kâşgarlı Mahmut'un *yüksek* sözcüğü hakkındaki açıklaması şu şekilde Türkiye Türkçesine çevrilmiştir: “**yüksek**

tâg: *yüksek dağ*. Yükselmiş, uzun ve yüksek her şeye yüksek denir." Kâşgarlı, sözcük için bir etimoloji denemesi de yapmıştır: "Kuşun tüyü manasındaki yüğ sözünden türemiştir. Onun (tüyün) tabiatında yükselme, yukarı çıkma olduğundan her yüksek şey onunla adlandırılmıştır. Kâşgarlı *yüksek* maddesine şu beyti örnek olarak vermiştir: *us es körüp yüksek kalık kodı çokar / bilge kişi öğüt birip tawrak ukar*. "Akbaba av görünce *yüksek* gökten inerek üzerine kapanır. Hikmetli adamın da avı öğüttür; onu iştince ezberleyip anlar." (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 368). Kâşgarlı Mahmut, *DLT* de *çat-* maddesine örnek olarak Oğuz lehçesine ait olduğunu belirttiği şu beyti vermiştir: *ordulanıp yüksek tagı oglak çatar / uygur tatın yuwka alıp yomgın satar*. "Dağın tepesinde pusuya yatan adamı niteleyerek diyor ki: 'O dağın tepesinde yerleşti. Hâlâ kuzuyu oğlak vb. şeylere katmaktadır; yani çobandır. Buna rağmen Uygurlara saldırarak onlardan sürü alır ve onları satar.'" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 324).

Yüksek sözcüğü *KB* dizininde "yüksek" olarak anlamlandırılmıştır; dizine göre sözcük *KB*'de iki kere geçmektedir (Arat 1979: 561). *KB*'nin 308. beyti şöyledir: *basası bilig ol bular da biri / bu tört neñg uçuz tutma yüksek töri* "Sonra bunlardan biri de bilgidir; bu dört nesneyi hafife alma, büyüktür önemi." (Arat 2008: 138 - 139) Sözcüğün geçtiği diğer beyit ise 4998. beyittir: *negü tir eşitgil ay bilgi tengiz / ukuşluğ amul kõngli yüksek ediz* " Bilgisi deniz gibi geniş, akıllı ve gönlü çok yüksek olan insan ne der, dinle." (Arat 2008: 844 - 845). Görüldüğü gibi sözcük *KB*'de geçtiği iki yerde de somut olarak bir nesnenin yüksekte, yerden yukarıda olduğunu ifade etmemektedir. Yukarıdaki iki beyitte sözcük "önem" ve "gönül yüceliği" anlamlarında kullanılmıştır. Bu kullanım da somutlaştırmaya örnektir.

Clauson, sözcüğün anlamını "high, yüksek" olarak vermiştir; köken olarak sözcüğü *yükse-* fiiline dayandırmaktadır. Ona göre sözcük Güneybatı (Oğuz) grubunda yaşamaya devam etmektedir. Diğer çağdaş lehçelerde ise *ediz*, *bedük* gibi sözcükler kullanılmaktadır (1972: 916). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*'nde Türkiye Türkçesindeki *yüksek* sözcüğünün; Azerbaycan Türkçesindeki karşılığı *yüksäk*, Başkurt Türkçesindeki karşılığı *biyik*, *yuğarı*, Kazakistan Türkçesinde *joğarı*, Kırgızistan Türkçesindeki karşılığı *biyik*, Özbekistan Türkçesindeki karşılığı *yüksäk*, *yukari*, *baländ*, Tatar Türkçesindeki karşılığı *biyik*, *yuğarı*, Türkmenistan Türkçesindeki karşılığı *beyik*, Çağdaş Uygur Türkçesindeki karşılığı *yukuri*, *yüksäk* şeklinde gösterilmiştir (Ercilasun vd. 1991: 1000-1001).

4.4. *yük- < *yü-k-

Tezcan *yükün-* filini *yük-ü-n* şeklinde incelemektedir. Bu incelemede *yük-* fırlatmak, *yükün-* ise kendini yere fırlatmak şeklinde açıklanmaktadır. Tezcan *yük-*

fiilini ise Halaçça *yĭk-* fiili ile tanımlatmaktadır (Tezcan, 1981: 299).

**yĭk-* fiili Halaçça *yĭk-* “fırlatmak” fiilinin yuvarlak ünlüli biçimidir. Bu fiil de **yü-* fiilinden türemiştir. Anlam bilgisi açısından bakıldığında “fırlatmak” bir cismi yüksekte göndermektir. Bu açıdan bakıldığında **yü-k-* incelemesi mümkün görünmektedir.

4.4.1. *yükün-* < **yü-k-ü-n-*

**yü-*: fiil kökü

-*k-*: fiilden fiil yapım eki

-*ü-*: yardımcı ses

-*n-*: fiilden fiil yapım eki (dönüşlülük fonksiyonu)

Sözcük, *DLT* dizininde iki farklı madde başı olarak değerlendirilmiştir. Birinci *yükün-* “secde etmek”, ikinci *yükün-* “saygı göstermek üzere baş eğmek” şeklinde anlaşılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 993). Kâşgarlı Mahmut, söz konusu sözcük için şu cümleleri örnek olarak vermiştir: *Kul Tenĝrike yükündi.* “Kul, Yüce Tanrı’ya secde etti.” *Toyın burxanka yükündi.* “Kâfir, puta secde etti.” *Ol mañğa yükündi.* “O, saygı göstermek için bana başını eğdi.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 383) Verdiği örneklerden Kâşgarlı’nın bu iki anlamı tek bir sözcükte değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Kâşgarlı aynı sözcükle alakalı şu dördüğü kaydetmiştir: *yüknüp mañğa imledi / közüm yaşın yamladı / bagrım başın emledi / elgin bolup ol keçer* “O, baş eğerek beni selamladı. Hizmet için bana işaret etti. Onu görünce gözümün çer çöpü temizlendi. Ciğerimin yarasını iyileştirdi. O yolcu olup beni geçti.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 383).

Tezcan, sözcüğün kökünü **yük-* “fırlatmak” olarak ifade etmiştir. Söz konusu tanıma yazısında **yük-* fiilini Halaçça *yĭk-* “fırlatmak” fiiline dayandırmaktadır ve *yükün-* sözcüğünü de anlamsal olarak “kendini yere fırlatmak” şeklinde değerlendirmiştir (Tezcan 1981: 299).

Räsänen, sözcüğe “*sich verneigen vor, verehren*; baş eğmek, secde etmek” anlamlarını vermiştir. Sözcüğün köküyle alakalı soru işaretli olarak *yük* “Last, yük” sözcüğünü önermiştir (Räsänen 1969: 213). Ancak sözcüğün yapısı incelendiğinde sözcüğün son ses konumundaki *-n* eki, dönüşlülük fonksiyonunda fiilden fiil yapım eki olmalıdır. Dolayısıyla sözcüğün kökü de bir fiil olmalıdır. **yük-* > *yĭk-* “fırlatmak” anlamında olduğuna göre **yü-* “yükselmek, kalkmak, yukarıya hareket etmek” fiiliyle ilişki kurulabilmektedir.

4.4.1.1. yükündür- < *yü-k-ü-n-dür-

*yü-: fiil kökü

-k-: fiilden fiil yapım eki

-ü-: yardımcı ses

-n-: fiilden fiil yapım eki (dönüştürme fonksiyonu)

-dür-: fiilden fiil yapım eki (ettirgenlik fonksiyonu)

Clauson, sözcüğün yapısını “*causative form of yükün-, yükün-* fiilinin ettirgen formu” şeklinde açıklamıştır (1972: 914).

Sözcük, *Orhun Abideleri* dizininde “baş eğdirmek” olarak anlamlandırılmıştır (Ergin, 2011: 125). *Kül Tigin Abidesi*, doğu yüzü, ikinci satırda sözcük şöyle geçmektedir: *Tört bulunğ kop yağı ermiş. Sü sülepen tört bulunğdaki budunuğ kop almış, kop baz kılmış. Başlıgıg yükündürmiş, tizligig sökürmiş.* “Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tâbi kılmış. Başlıya **baş eğdirmiş**, dizliye diz çöktürmüştü.” (Ergin 2011: 8-9) Sözcük, *Orhun Abideleri*’nde geçtiği diğer yedi yerde de bu örnekte olduğu gibi *başlıgıg yükündür-* “başlıyı baş eğdirmek” şeklinde kalıp olarak kullanılmıştır.

4.4.1.2. yükünç < yü-k-ü-n-ç

*yü-: fiil kökü

-k-: fiilden fiil yapım eki

-ü-: yardımcı ses

-n-: fiilden fiil yapım eki (dönüştürme)

-ç+: fiilden isim yapım eki

Clauson, sözcüğün yapısını “*deverbal noun from yükün-, yükün-* fiilinden türeme ad” şeklinde açıklar. Sözcüğün anlamını ise “*an act of worship or obeisance* saygı ya da ibadet belirten bir hareket” olarak açıklar (1972: 913).

Caferoğlu; *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* adlı eserinde sözcüğe “secde, ihtiram, hürmet, saygı, ululama” anlamları vermiştir (1968: 306).

Tarihî Uygur Türkçesi dönemine ait *Altun Yaruk* adlı Budist çevreye ait metinde *yükünç* hareketinin adeta bir tasvirî yapılmıştır: ... *somakitu bodıs(a)t(a)v olurmış orunntın örü turup [birtin] sınğar onğ [egünite]ki ton[ın açmıp] onğ [tizin yirke] urup ayasın kavşurup t(e)ngri t(e)ngirisi burkanka yolunup yümçiksiz közin titrü körüp inçe tip ögdi* “Somakitu Bodisatav oturduğu yerden ayağa kalkıp, (giydiği) kıyafetin önünü açıp, sağ dizini yere vurup, (el) ayalarını birleştirip, Tanrı Tanrısı Burkan’a yönelip

gözlerini kırpmadan dikkatle bakıp şöyle övdü.” (AY, 649/16-650/17) Bu tasvirin ardından yaklaşık üç sayfa süren bir övgü bölümü yer almaktadır. Daha sonra *Tengri Tengri Burkan* bu hareket ve övgüyü *ögdilig yükinç* “övgülü yükünç, övgülü saygı hareketi” olarak nitelendirmiştir. Eski Türk kültüründe kendinden *yüksek* mevkideki kişileri dizleri yere vurarak selamlama geleneğinde de üstün üstünlüğünün yansımaları vardır. Somut olarak dizleri yere vurarak diz çökmek karşındakini yükseltmek soyut olarak da yüceltmek anlamına gelir.

DLT dizininde sözcüğün saygı ve ibadet anlamları ayrı ayrı değerlendirilmiştir. *Yükünç* “Kıpçak lehçesinde namaz”, *yükünç it-* “Oğuzlarda namazı düzgün kılmak”, *yükünç yükin-* “namaz kılmak”, *yükünç yükin-* “baş eğmek” şeklinde anlandırılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 993). Kâşgarlı *yükünç* maddesinde *Tengrike yükünç yüdündi* “Yüce tanrı için namaz kıldı.” örneğini vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 500). *İt-* maddesinde *Ol yükinç itti* “O namaz kıldı.” örneğini vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 88). Dinî anlamının dışında bir saygı ifadesi olarak şu örneği vermiştir: *Ol begke yükünç yüdündi.* “O, bey vb.ne baş eğdi.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 500).

4.5. (y)üz < *(y)ü-z

*yü: fiil kökü

-z+: fiilden isim yapım eki

Üze maddesinin incelenbilmesi için (y)üz köküne ihtiyaç duyulmaktadır. (y)üz sözcüğünün yapısı ile ilgili detaylı değerlendirme için bk. 3.5.1. *üze*.

4.5.1. *üze* < *ü-z+e*

*ü-: fiil kökü

-z+: fiilden isim yapım eki

+e+: isimden isim yapım eki

Sözcüğün yapısı incelendiğinde **ü-* “yükselmek, yukarıya hareket etmek” anlamlarında fiil köküdür. -z+, *sö-z*, *kö-z* örneklerinde de görülen, fiilden isim yapım ekidir. Taş, bu sözcükteki +e ekini addan ad türeten ekler kategorisinde değerlendirmiş; bu ekin “eski verme-bulunma durumu eki” olduğunu ve bu sözcükte yer zarfı türettiğini belirtmiştir (Taş, 2009: 21).

DLT dizininde sözcük “üzerine, üzerinde; ile; boyunca” olarak anlandırılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 937). Kâşgarlı, *eşül-* maddesinde *anıñ üze yogurkan eşüldi* “Onun üzerine örtü örtüldü.” cümlesini örnek olarak vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu

2014: 97). *üglüş-* maddesinde *bir neñg bir üze üglüşti* "Bir şey bir şeyin üzerine yığıldı." örneğini vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 112). *Kül Tigin Abidesi'*nin doğu yüzü şöyle başlar: *Üze kök tenğri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlı kılınmış. Kişi oğlında üze eçüm apam Bumın Kağan İstemi Kağan olurmuş. "Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş."* (Ergin 2011: 8-9)

Tekin, sözcüğün okunuşu ile ilgili farklı okumaların olduğunu belirtmiştir. Sözcük abidelerin ilk okumalarında Thomsen ve Radloff tarafından *öze* şeklinde ön seste *ö-* ile okunmuştur. Thomsen daha sonraki okumalarında *üzre* ve *üst* sözcüklerini dikkate alarak sözcüğü ön seste *ü-* ile *üze* şeklinde düzeltilmiştir. Bang ve Arat metin neşirlerinde "öze"yi tercih etmişler, Gabain ise Brâhmî yazılı metinlerdeki imlayı dikkate alarak "üze"yi tercih etmiştir (Tekin 2013: 167).

Sözcüğün yapısı ile ilgili Bang, *ös-* "büyüme, yetişme" fiilinden türemiş bir zarf-fiil olduğunu ileri sürmüştür. Gabain, **üz-* "oben sein, grösser sein; yükselmek, büyüme" anlamlarından türemiş zarf-fiil olduğunu ileri sürmüştür; Brockelman, Räsänen, Sevortyan bu görüşe katılmıştır. Gabain daha sonra bu görüşünden vazgeçerek sözcüğün yapısının belirsiz olduğunu belirtmiştir (Tekin, 2013: 167). Haceminoğlu, sözcüğün "*üz-* fiilinden *-e* zarf-fiil eki ile" yapıldığını ileri sürmüştür(1991: 26).

Tekin, *üze* sözcüğünün yapısını Tarihi Uygur Türkçesindeki *üstün*, *üstün* sözcükleriyle karşılaştırarak *üz+e* şeklinde inceler, ona göre *+e* verme-bulunma durumu ekidir (Tekin 2016: 126). Tekin'e göre *üz* ismi farazi bir kök değil gerçek bir köktür (Tekin 2013: 168). Sözcüğün yüz biçimi *Üç İtişizler* adlı metinde yüz yügerü tekrar grubunda tespit edilmiştir: ... *yüz yügerü ol üsdün orun-tağı az-ka* ... (Barutçu Özönder 1998: 45). "... o yukarı yerdeki mevcut aza ..." (Barutçu Özönder 1998: 79). Bu sözcük Yeni Türkçe döneminde yazılmış metinlerle de tanıklanabilmektedir. On sekizinci yüzyılda istinsah edildiği tahmin edilen, Doğu Türkçesiyle yazılmış bir *Acâyibü'l-Mahlûkât* metrinde de sözcük "*üst*" anlamında kullanılmıştır: *Mevc barça deryânîñg yüzidin kıpar ammâ bu deryânîñg tehidin şimâl kıpar*. "Dalga bütün deryaların üstünde dalgalanır ancak bu deryanın dibinden rüzgâr eser." (Alemdar 2019: 70) Bu cümlede *yüz* sözcüğünün "*üst*" anlamında kullanıldığına şüphe yoktur. *Derya yüzi* "deryanın üstü" isim tamlaması aynı cümlede geçen *derya tehi* "deryanın dibi" isim tamlamasının zıddı olarak kullanılmıştır. *Üz* sözcüğü bu metinde *yüz* şeklinde kullanılmıştır. Ön seste dar ünlülerin bulunduğu diğer örneklerde de ön seste *y/li* biçimler tespit edilmiştir: *ığaç ~ yığaç* (69a/04), *ılan ~ yılan* (84a/02), *ırağ ~ yırağ* (59a/14) (Alemdar 2019: 26). Dolayısıyla *üz* sözcüğünün bu metinde *yüz* biçimiyle yer

alması beklenene uygundur.

4.5.1.1. üzele < *ü-z+e+le

*ü-: fiil kökü

-z+: fiilden isim yapım eki

+e+: isimden isim yapım eki

+le: pekiştirme enklitiği

Arat, sözcüğü *özele* okumuştur. KB dizininde sözcük “üstünde, üzerinde” şeklinde anlamlandırılmıştır (1979: 372). AH dizininde *özele* madde başı değildir, *öze* maddesinin altında yer almıştır, ayrıca bir anlam verilmemiştir (Arat 2006: LII). Arat, AH'nin notlar bölümünde *özele* sözcüğüne yer vermiştir. Anlamıyla ilgili olarak “... *öze'*den farklı olarak bir şey üzerinde daha çok baskı, vurgu ve ısrar ile durulduğu zaman kullanıldığı düşünülebilir.” ifadesini kullanmıştır (Arat 2006: 153). Ercilasun'a göre burada +LA enklitiktir ve Arat'ın bu ifadesini pekiştirme fonksiyonu olarak anlamak gerekir (Ercilasun 2008: 36). Tulum da, KB ve AH'de *üze* ile birlikte kullanılan *üzele* sözcüğünün aynı pekiştirme unsuru ile yapıldığı görüşündedir (2012: 163).

Sözcüğün yapısıyla ilgili Tekin, “*tünle* ‘geceleyin’, *tañla* ‘sabahleyin’, *arala* ‘arala’, *basala* ‘yeniden, tekrar’, *yañıla* ‘yeni, yakında’ vb. gibi kelimelerde de görülen zarf eki +LA ile teşkil edilmiştir” açıklamasını yapmıştır (2013: 173).

KB'nin 801. beyti şöyledir: *bu kürsi özele öz oldurduki / adağı üç ol kör ay könglüm tokı* “Bak, üzerine oturduğum bu tahtın üç ayağı vardır, ey gönlümü doyuran.” (Arat 2008: 219 - 220) Yine KB'nin 2155. beyti şöyledir: *kılıç baş özele meşel beglik ol / küniñge angar ming haşarlıg işi* “Beylik baş üzerinde bir kılıç gibidir; her gün onun için tehlikeli bin iş vardır.” (Arat 2008: 428 - 429)

4.5.2. üste- < *ü-z+te-

*ü-: fiil kökü

-z+: fiilden isim yapım eki

+te-: isimden fiil yapım eki

-z- > -s-

Üste- fiili, KB dizininde “kazanmak, artmak” olarak anlamlandırılmıştır (Arat 1979: 506). Clauson, sözcüğün yapısını “*denominal verb from üst, üst* adından türeme fiil” olarak açıklamıştır (1972: 243). Taş, sözcüğün *üz “üst, yukarı” adından türediğini belirtmiştir (2009: 90-91).

KB'nin 2451. beyti şöyledir: *bilig birle yalnıguk beğip çavlanur / kişilerde üster kamuğ iş önür* "İnsan bilgiyle büyür ve şöhet bulur; herkesten üstün olur, her işi başarır." (Arat 2008: 470 - 471) Üst kavramının Türkçede olumlu anlamda kullanılmasına örnek bir beyittir. *Kişilerde üste-* ifadesi "herkesten üstün ol-" anlamında kullanılmıştır. KB'nin 6457. beyti şöyledir: *helal yitti barça haram üstedi / haram yigli könglin kara kir tudı* "Helal büsbütün ortadan kalktı, haram çoğaldı; haram yiyenin gönlü kara kirlle kaplandı." (Arat 2008: 1062 - 1063) Burada da söz konusu olan helalin yok olması, haramın çoğalması, artmasıdır. Bir tür haramın helale galip gelmesi söz konusudur.

4.5.2.1. üstel- < *ü-z + te-l-

*ü-: fiil kökü

-z+: fiilden isim yapım eki

+te-: isimden fiil yapım eki

-l-: fiilden fiil yapım eki (edilgenlik)

-z- > -s-

Üstel- fiili DLT dizininde "artmak, üstüne eklenmek" şeklinde anlamlandırılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 934). Clauson, sözcüğün yapısını "passive form of *üste-*, *üste-* fiilinin edilgen çatısı" şeklinde açıklamıştır (1972: 244). Kâşgarlı Mahmut, *üstel-* maddesinde *Suw üsteldi*. "Su arttı." örneğini vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 113).

Üstel- fiili "artmak, çoğalmak, üstüne eklenmek" gibi anlamlarının yanında bazı soyut anlamlar da kazanmıştır. Örneğin, Karahanlı Türkçesi döneminde tercüme edilmiş olan *Ryland* nüshası olarak bilinen Kur'an tercümesinde sözcük şöyle yer almaktadır: *Törüttü kişilerni uça suvımdın kim ol ol çoğıcı üstelgen belgüüg*. "(Tanrı) kişileri meniden yarattı (ancak insan Tanrı'ya karşı) apaçık düşmandır." (Ata, 2004: 50) Bu ayette yer alan *üstelgen* sözcüğünü "düşman" olarak Türkiye Türkçesine aktarmak mümkündür. Bu durumda *üstel-* fiili "düşmanlık etmek, mücadele etmek" anlamlarına geldiği düşünülebilir. Bu da bir tür birine karşı "üstünlük kurmaya çalışmak"tır.

4.5.2.2. üster- < *ü-z + te-r-

*ü-: fiil kökü

-z+: fiilden isim yapım eki

+te-: isimden fiil yapım eki

-r-: fiilden fiil yapım eki (ettirgenlik)

-z- > -s-

Sözcük, *DLT* dizininde “zıtlaşmak, zıtlaşıp inkâr etmek” şeklinde anlamlandırılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 935). *KB* dizininde “inkâr etmek” olarak anlamlandırılmıştır (Arat 1979: 507). Clauson, “*to be quarrelsome, uncooperative; kavga etmek, iş birliği yapmamak, zıtlaşmak*” olarak anlamlandırmıştır (1972: 244). Sözcük “kavga etmek” olarak da değerlendirilse “zıtlaşmak” olarak da değerlendirilse bir “üstün olmak mücadelesi” ile ilgilidir. Bu da üst kavramının soyut olarak kazandığı olumlu anlamına örnektir.

Clauson, sözcüğün yapısını “*presumably intransitive denominal verb from üst; muhtemelen üst adından türemiş geçişsiz fiil*” şeklinde açıklamıştır (1972: 244). Taş, sözcüğün *üste-* fiilinden türediğini belirtmiştir (2009: 197).

Kâşgarlı, *üster-* maddesinde *ol mañga üsterdi* “O, benimle (bir konuda) zıtlaştı.” cümlesini örnek olarak vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 106). *KB*’nin 2205. beyti şöyledir: *uvutsuz kişide yıraç tur yıraç / uvutsuz bolur üsterigli karaq* “Hayasız kişiden uzak dur, uzak; hayasız *inkar eden* gözdür.” (Arat 2008: 436 - 437)

4.5.2.3. üstek < *ü-z + te-k

*ü-: fiil kökü

-z+: fiilden isim yapım eki

+te-: isimden fiil yapım eki

-k+: fiilden isim yapım eki

-z- > -s-

Sözcük, *DLT* dizininde “bir şeyin üstüne arttırılan fazlalık” şeklinde anlamlandırılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 935). Dankoff - Kelly sözcüğü *üstâ:g* şeklinde okumuştur (1985: 61). Clauson, sözcüğe “*an increase (al-ziyâda) of something... bir şeyin artışı*” olarak anlamlandırmıştır (1972: 242).

Clauson, sözcüğün yapısını “*deverbal noun from üste-, üste- fiilinden türeme ad*” şeklinde açıklamıştır (1972: 242). Dankoff - Kelly sözcüğün yapısını *üst > *üste- > *üstâ:g* gelişimiyle açıklamıştır (1985: 61).

Kâşgarlı, *üstek* maddesine örnek olarak *men üstek birdim* “Ben ona fazlalık verdim.” cümlesini vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 59).

4.5.2.4. üsteng < *ü-z + te-ñg

*ü-: fiil kökü

- z+: fiilden isim yapım eki
- +te-: isimden fiil yapım eki
- nğ +: fiilden isim yapım eki

Sözcük, KB dizininde “üstün, galip” şeklinde anlamlandırılmıştır (Arat 1979: 507). Taş, sözcüğün yapısını *üste-* “kazanmak, artmak” fiili ile açıklamıştır (2009: 197).

KB'nin 1946. beyti şöyledir: *yanut birdi ögdülmiş aydı ilig / esen inç tirilgil ay üsteneğ elig* “Öğdülmiş yanıt verdi ve dedi ki: Ey hükümdar, ey üstün el, sağ ol ve huzur içinde yaşa.” (Arat 2008: 400 - 401) Arat, *üsteneğ* sözcüğünü bu beyitte “üstün” olarak Türkiye Türkçesine aktarmıştır. Bu sözcük ve bu beyitte kullanımı da üst kavram alanının somut anlamının yanında kazandığı soyut, olumlu anlama örnek oluşturmuştur. Yine KB'nin 1796. beyti şöyledir: *yanut birdi ögdülmiş aydı ilig / uzun kiç yaşasu bu üsteneğ elig* “Öğdülmiş yanıt verdi ve dedi ki: Hükümdarım ömrü ve devleti uzun olsun.” (Arat 2008: 374 - 375).

4.5.2.5. üstem < *ü-z + te-m

- *ü-: fiil kökü
- z+: fiilden isim yapım eki
- +te-: isimden fiil yapım eki
- m+: fiilden isim yapım eki
- z- > -s-

Sözcük, DLT dizininde “toka, kemer başı ve eyerdeki altın ve gümüş kakma” şeklinde anlamlandırılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 935). Clauson, sözcüğe “*gold or silver belt or harness ornaments*, altın ya da gümüş koşum ya da kemer süsü” anlamını vermiştir (1972: 242). Dankoff, sözcüğe “*inlay (buckles)*, kakma, toka” anlamı vermiştir (Dankoff 1985: 61).

Clauson, sözcüğün *üste-* fiilinden türediğini belirtmiştir (1972: 242). Dankoff, **üst* sözcüğünden türediğini belirtmiştir (Dankoff, 1985: 61).

KB'nin 1766. beyti şöyledir: *ayağ birdi tamğa at üstem keçüt / ağırladı aşru tükel boldı kut* “Ona unvan, mühür, at, *koşum* ve hilat verdi; çok itibar gösterdi; o da ikbalin son derecesine ulaştı.” (Arat 2008: 370 - 371) Yine KB'nin 2280. beyti şöyledir: *yitürse içürse keçürse keçim / at üstem kız oğlan bu birse telim* “Silah arkadaşlarını yedirip içirmeli, giydirip kuşatmalı; onlara çok at ve *koşum*, köle ve cariye ihsan etmeli.” (Arat 2008: 446 - 447)

4.5.3. üstün < *ü-z+ tün

*ü-: fiil kökü

-z+: fiilden isim yapım eki

+tün+: isimden isim yapım eki

-z->-s-

Sözcük DLT dizininde “üst, üzerinde” şeklinde anlamlandırılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 935).

Clauson (1972: 242), sözcüğün yapısının *üsttün şekinden gelmesi gerektiğini ifade eder ancak Erdal (2004: 181) bu incelemenin yanlış olduğunu belirtmiştir. Tekin’e göre sözcüğün yapısı *üz+tün* şeklinde olmalıdır (2016: 126). KB dizininde sözcük *üst* maddesinde değerlendirilmiştir. Üzerine gelen ek *+ün* şeklinde değerlendirilmiştir ancak bu ekin hangi ek olduğu anlaşılammıştır (Arat 1979: 507).

+tün burada isimden isim yapım eki olarak değerlendirilmelidir. Ekin çıkma durumu eki olduğu ileri sürülebilir ancak ek, kalıplaşmaya uğrayarak bu sözcükte kategori değiştirmiştir. Aynı durum *altın, astın, taşın, öngdün, içtin* örneklerinde de görülür (Erdal 2004: 181-182).

Üstün sözcüğünün “üstünlük, yücelik” anlamı *Maytrısimit* adlı eserde tespit edilmiştir: *tağı yime topulur tözlüg athğ boşgutsuz tnlğ bar kim kamagda üstünki arhantlarınğ edgüsin erdemın bulğalı tegimlig bolur* (Tekin 1960: 42). “Ve yine ‘yığılmış temelli’ adlı öğrenmeyen bir yaratık vardır ki bu *hepsinden üstün olan* velilerin yüksekliğine, faziletine ulaşmağa lâyıktır.” (Tekin 1960: 189). “Üst, yukarı” anlamlarında bir sözcüğün “üstünlük, yücelik” anlamlarında kullanılması somutlaştırma örneğidir. Sözcük aynı eserde Tanrı’nın konumunu, mekânını ifade eder: *Ol savıg işidip üstün tenğri altın yalañguğ munğadur adınurlar* (Tekin 1960: 101). “Bu sözleri işitince *yukarıda Tanrılar* aşağıda insanlar hayret ederler, şaşarlar.” (Tekin 1960: 224). Bu örnekte *üstün* “yukarı” anlamında temel anlamıyla kullanılmakla birlikte Tanrı’nın yerinin *üst* olması açısından dikkat çekicidir.

KB’nin 18. beyti şöyledir: *kiğin öngdün ermez ne soldın onğun / ne astın ne üstün ne otu orun* “Arkada ve önde değildir, ne sağdadır ne solda; yeri ne altta, ne üstte ne de ortadadır.” (Arat 2008: 94 - 95) Yine KB’nin 131. beyti şöyledir: *bularda enğ üstün sekentir yorr / iki yıl sekiz ay bir evde qalır* “Bunlardan en üstte Sekentir [Satürn] dolaşır; bir burçta iki yıl sekiz ay kalır.” (Arat 2008: 112 - 113)

4.6. yüz- < *yü-z-

*yü-: fiil kökü

-z-: fiilden fiil yapım eki (ettirgenlik fonksiyonu)

Yüz- fiili, Türkçenin Eski Türkçe Döneminden Türkiye Türkçesi Dönemine anlamı değişmeden ulaşmış fiillerinden bir tanesidir. *DLT*'de de Türkiye Türkçesindeki anlamıyla aynen yer almaktadır. Kâşgarlı Mahmut, *yüz-* maddesine *er suvda yüzdü* "Adam suda yüzdü." örneğini vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 376).

Haceminoğlu, tek ünlüden ibaret kök fiiller listesinin **ü-* maddesi altında *yüz-* fiilinin de "suyun üstüne çıkmak" anlamı dikkate alınarak söz konusu fiilden türemiş olması gerektiğini ifade etmiştir ve fiili *yü-z-* şeklinde incelemiştir (1991: 26).

4.6.1. *yüztür-* < **yü-z-tür-*

**yü-*: fiil kökü

-z-: fiilden fiil yapım eki (ettirgenlik fonksiyonu)

-tür-: fiilden fiil yapım eki (ettirgenlik fonksiyonu)

Kâşgarlı Mahmut *DLT*'de *yüztür-* maddesine *ol anı suvda yüztürdi* "o onu suda yüztürdü." örneğini vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 376). Sözcük yapı bakımından *yüz-* fiilinin ettirgen biçimidir.

5. Sonuç

Fizikî olarak "üstte olma, yükselme" durumlarının manevî olarak da "üstte olma"yı ifade eden geleneklerden birisi Köktürk Kağanlığında görülen kağanlık törenleridir. Türkler kağan olarak benimsedikleri yönetici sülaleye mensup kişi için kağan olma törenleri yapmıştır. Bu törenlerde kağan olacak kişi bir keçe üzerine oturtulur. Toplumun en rütbeli kişileri tarafından havaya kaldırılır ve güneş yönünde dokuz kez döndürülür. Döndürme işlemi bittikten sonra kağan olacak kişi at üzerinde dolaştırılır. Törende görülen keçe üstüne oturtularak havaya kaldırma işlemi kağan olacak kişiyi konum olarak diğer insanların üzerinde konumlandırma şeklinde yorumlanabilir.

Türkçede 'yükselmek' fiili ve 'üstte olma' durumu sadece fizikî ve somut bir anlam ifade etmez. Bunun yanında manevî olarak *yücelik* ve *yükselmek* anlamları da taşır. Bu kavram alanını ifade eden isim ve fiillerden bazıları **kö-* fiilinden türemiştir. Bu duruma örnek olarak Eski Türkçe *kötür-* ve *kötedür-* fiilleri gösterilebilir.

Kendisinden gerçek ve mecaz anlamlarda yükselmeyi ifade eden sözcükler türetilen diğer bir fiil **yü-* fiilidir. Yine bu kökten *yüd-*, *yüdür-*, *yüdrük*, *yüdüş-*, *üyük*, *yük*, *yükle-*, *yüklet-*, *yükleşek*, *yüklemsin-*, **yük*, *yügerü*, *yükse-*, *yükset-*, *yüksek*, **yük*,

yükün-, yükündür- yükünç, yüz, üze, üzele, üste-, üstel-, üster-, üstek, üsteng, üstem, üstün yüz-, yüztür- sözcüklerinin türediği tespit edilmiştir.

*Yü- fiilinden türeyen *yügerü* sözcüğü İltirîş Kağan'ın ve İlbilge Katun'un yüceltildiği mukaddes bir konumdur. Aynı fiilden türeyen *yüksek* sözcüğü taşıdığı gerçek anlamın yanında gönül yüceliğini anlatan *köngli yüksek ediz* ifadesinin içinde yer almıştır. *Yük* sözcüğü "kaldırılacak, taşınacak nesne" anlamıyla birlikte "sorumluluk" anlamı kazanmıştır. *Yükün-* "saygı göstermek üzere baş eğmek, secde etmek", *yükünç* "saygı bildiren hareket, secde", *üste-* "üstün olmak", *üsteij* "üstün, galip" anlamlarına karşılık gelen diğer öne çıkan sözcüklerdir.

Gerçek anlamda "yükselmek" anlamını ifade eden fiillerde mecaz anlamda "yücelmek, üstün olmak, galip olmak" kavram alanlarına giren sözcükler türemiştir. Fiziki olarak üstte olmak manevi olarak da üstünlüğü ifade etmiştir. "Üst"ün üstünlüğü Eski Türklerin devlet törenlerinde de yer bulmuştur.

Kısaltmalar

AY	Altun Yaruk → KAYA, CEVAL (1994)
bk.	bakınız
BK	Bilge Kağan → ERGİN, MUHARREM (2011)
Çev.	Çevirmen
EUTS	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü → CAFEROĞLU (1968)
KB	Kutadgu Bilig → ARAT, REŞİT RAHMETİ (2008)
KT	Kül Tigin → ERGİN, MUHARREM (2011)
ME	Mukaddimetü'l-Edeb → YÜCE, NURİ (2014)
s.	Sayfa
TDAV	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu

Kaynaklar

- AĞCA, F. (2015) Eski Türkçe *kök teğri* ve *kök kalık* İkiemeleri Üzerine. *Türkbilgi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 30, 201-221.
- AKSAN, D. (1971) Kavram Alanı - Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 19, 253-262.
- AKSAN, D. (1998) *Anlambilim Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınları.
- AKSOY, Ö. A. (1962) Atasözleri ve Deyimler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 10, 131-166.
- AKSOY, Ö. A. (1984) *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II Deyimler Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- ATA, A. (2004) *Türkçe İlk Kuran Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi*. Ankara: TDK

- Yayınları.
- ALEMDAR, E. (2019) *'Acâyibü'l-Mahlûkât ve Ğarâyibü'l-Mevcûdât*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- ARAT, R. R. (1979) *Kutadgu Bilig III İndeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ARAT, R. R. (2006) *Atabetü'l-Hakayık*. Ankara: TDK Yayınları.
- ARAT, R. R. (2008) *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- AYDIN, T. (2018) Lakoff ve Johnson'ın Metafor Kuramı ve Eski Türkçe İle Orta Türkçede Birleşik Fiillerde Yük Metaforu. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 44, 163-181.
- AYVERDİ, İ. (2010) *Kubbealtı Lugatı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, S. (1998) *Sthiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmakośaśāstra'sına yazdığı tefsirin ETÜ. tercümesi Abidarim kınlığı koşavarti şastirtağı çmkirtü yürüglerning kingürüsü'nden üç itigsizler*. Ankara: TDK Yayınları.
- BİLGİN, İ. (1989) *Divanu Lugati't-Türk'te Sözcük Yapımı*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- CAFEROĞLU, A. (1968) *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- CLAUSON, G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- DANKOFF, R. ve JAMES K. (1985) *Mağmūd al-Kāşğarī Türk Şiveleri Lüğatı (Compendium of the Turkish Dialects) - Dīvānū Lugāt-it-Türk - İnceleme - Tenkidli Metin - İngilizce Tercüme - Dizinler III. Kısım*. Cambridge: Harvard Üniversitesi Basımevi.
- ERCİLASUN, A. B., ALİYEV A. M., ŞAYHULOĞLU, A., KAJİBEK, A. Z., UULU, K. K., YUSUF, B., GÖKLENOV, C., MAHPİR, V. U., ÇEÇENOV, A. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B., AKKOYUNLU Z. (2014) *Divanu Luğatı't-Türk*. Ankara: TDK Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (2008). La Enklitiği ve Türkçede Bir 'Pekistirme Enklitiği' Teorisi". *Dil Araştırmaları Dergisi*, 2, 35-56.
- ERCİLASUN, A. B. (2016) *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- ERDAL, M. (1991) *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon*. Weisbaden: Otto Harrassowitz.
- ERDAL, M. (2004) *A Grammar Of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- ERGİN, M. (2007) *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.
- ERGİN, M. (2009) *Dede Korkut Kitabı 1-2*. Ankara: TDK Yayınları.
- ERGİN, M. (2011) *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- GABAIN, A. V. (1988) *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: TDK Yayınları.
- GABAIN, A. V. (2007) *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: TDK Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1991) *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KAYA, C. (1994) *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- KESKİN, A. (2017) Türk Kültüründe 'Selamlaşma' ve 'Vedalaşma' Hakkında Genel Bir Değerlendirme. *Türk Dünyası*. 43. 125-146.

- KOÇAK, K. (2011) *Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- KORKMAZ, Z. (2007) *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Z. (2018) *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: TDK Yayınları.
- ÖGEL, B. (2001) *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: TDAV Yayınları.
- ÖGEL, B. (2003) *Türk Mitolojisi I-II*. Ankara: TTK Yayınları.
- ÖZKAN, N. (2001) Hal Ekleri Kalıplaşmaları ve Sebepleri Üzerinde Bir Değerlendirme. *İlmi Araştırmalar*, 12, 153-165.
- RÄSÄNEN, M. (1969) *Versuch eines etymologischen Wörterbuch der Türk Sprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII, 1.
- TAŞ, İ. (2009) *Kutadgu Bilig'de Sözcük Yapımı*. Ankara: TDK Yayınları.
- TEKİN, Ş.(1960). *Maytrisimit Burkancılar Mehdîsi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- TEKİN, T. (2013) *Üze Zarfı Hakkında. Makaleler I: Altayistik*. Ankara: TDK Yayınları.
- TEKİN, T. (2016) *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- TEZCAN, S. (1981) Peter Zieme: *Manichäisch-türkische Texte*. Berliner Turfantexte V, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie Akademie Verlag, Berlin, 1975. 90 s. + 56 tablo üzerinde 178 tpkibasım, 4°. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 1978-1979, 295-300.
- TULUM, M. (2012) -la/-le Ekine Dair. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 26, 157-164.
- YILDIRIM, D. (1994) Köktürklerde Kağanlık Süreci: Kaldırma, Kötürme ve Oturma. XI. *Türk Tarih Kongresi (Bildiriler)*. Ankara: TTK Yayınları. 519-530.
- YÜCE, N. (2014) *Mukaddimetü'l-Edeb*. Ankara: TDK Yayınları.

Ertuğrul Alemdar <https://orcid.org/0000-0002-4709-3545>

Öğr.Gör., İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, İstanbul/Türkiye.

Adres: İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Fatih, İstanbul/Türkiye

E-posta: ertugrulalemdar@istanbul.edu.tr

Yazı bilgisi:

Alındığı tarih: 29 Aralık 2020

Yayına kabul edildiği tarih: 12 Kasım 2021

E-yayın tarihi: 24 Ocak 2022

Çıktı sayfa sayısı: 30

Kaynak sayısı: 46